

Karl Morgensterni aegsete ülikooli kunstimuuseumi kogude saatusest 19. sajandi keskpaiga muudatustes

KRISTIINA TIIDEBERG

Sissejuhatus

Selle teksti mõtteline algus on minu jaoks 2018. aastal, kui liitusin ülikooli muuseumi uue püsinäituse „Minu elu ülikool“ kuraatorite seltskonnaga. Üheks minu kureeritavaks osaks sai 1802. aasta ülikooli taasavamisega seotud sündmustik ja ühtlasi raamatukogu esimese direktori professor Karl Morgensterni isik.¹ Viimase esiletõstmise põhjus on Tartu ülikooli ajalugu tundvale inimesele muidugi ilmselge: 19. sajandi alguses tegutses praegustes muuseumi ruumides ülikooli raamatukogu ja Morgenstern oli selle esimene direktor. Kuid Morgensterni roll ei piirdunud ainult raamatukogu juhatamisega, vaid ta täitis ülikoolis erinevaid ameteid ja mängis olulist rolli selle alusdokumentide loomisel. Seega on tema loo jutustamine ülikooli ajaloo osana nii või teisiti oluline.

Kuraatorina olin kohe küsimuse ees, kust leida näitusele sobivaid eksponaate. Eesmärk oli eksponeerida esemeid, millel on Morgens-

¹ Näitusest pikemalt võib lugeda eelmise aasta TÜAK numbrist vt Mariann Raima, Karoliina Kalda, „Minu elu ülikooli valikud. Uue püsinäituse museoloogiline kontseptsioon“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 48 (2020), 152–188 <https://doi.org/10.15157/tyak.v48i48.16891> (29.09.2021).

terniga otsene seos. 200 aastat tagasi elanud isikuga seotud esemeid on kahtlemata keeruline leida ja nii oli loogiline vaadata esmajoones Morgensterni juhitud asutuste, raamatukogu ja kunstimuuseumi poole. Praegune ülikooli raamatukogu säilitab Karl Morgensterni mahukat käsikirja-, raamatu- ja graafikakogu, kuid püsinäituse formaat ei võimalda pika eksponeerimisaja tõttu pabermaterjale välja panna. Seetõttu oli mõistlik vaadata kunstimuuseumi poole, kuhu on paberil teoste kõrval rohkem kogutud ka esemeid. Sealt saigi alguse minu uurimisprobleem ehk küsimus: mis on nüüdseks saanud Karl Morgensterni ajal muuseumile kogutud eksponaatidest?

Oma küsimusele vastuse saamiseks vaatasin üle seni muuseumi ajaloost kirjutatu ning pöördusin ka arhiivimaterjalide poole. Järeldasin, et kuigi kunstimuuseumi kogudest ja nende saatuses on kirjutatud varemgi, on tarvilik korrigeerida mõningaid rõhuasetusi ja seni kõlama jäänud väiteid. Samuti, kui osa kogude (nt Voroneži evakueeritud maalikogu²) saatus on seni üsna hästi teada, siis on kollektioone, mille täpsemat seisut aitab käesolev tekst täpsustada.

Soovin järgneva tekstiga esile tuua eelkõige nelja aspekti:

1. kogude kaardistamisest nähtub, et Morgensterni järglased kunstimuuseumi juhataja ametikohal hindasid tema kogusid oluliselt vähem, kui siiani on kõlama jäänud, ja jagasid neid üsna hoogsalt laiali;
2. kui kunstimuuseumi eksponaatide ära andmise puhul on seni rõhutatud eelkõige ideoloogilisi, st muuseumi kogumispoliitikat tulenevaid põhjusi, siis tihti võisid nende otsuste taga olla hoopis praktilised põhjused (näiteks ruumipuudus);
3. 1858. aasta komisjoni otsuste ja hilisemate kogusid kujundanud protsesside vahele ei saa tõmmata ühest põhjuse-tagajärje seost;
4. ning lõpuks võib rõõmuga tõdeda, et nii mõnigi siiani teadvustamata Morgensterni-aegne pärand on üsna ulatuslikult säilinud väljaspool ülikooli.

² Anu Hindikainen jt (toim), *Dorpat-Yuryev-Tartu and Voronezh: The Fate of the University Collection. Catalogue. I = Dorpat-Jurjev-Tartu ja Voronež: Ülikooli kollektiooni saatus: Kataloog. I = Дерпт-Юрьев-Тарту и Воронеж: История Университетской Коллекции. Каталог. I* (Tartu: Tartu Ülikool: Ilmamaa, 2006).

Artiklis ma ei peatu pikemalt ülikooli kunstimuuseumi graafikakogu ja maalikollektsiooni saatusel, sest neid on selle artikli seisukohast ammendavalt varem avatud, viimane kord Moonika Teemuse ja Ingrid Sahki heas ülevaates rahvusülikooli juubeliks ilmunud teoses „Ars academica. Tartu Ülikooli 100 kunstiteost“. Küll saab kõnekaks näiteks skulptuurikogu saatust.

Karl Morgenstern ja Tartu Ülikooli kunstimuuseumi kogud

Tartu Ülikooli kunstimuuseum asutati esimese Eesti kunstimuuseumina ülikooli juurde 1803. aastal. Selle esimeseks juhatajaks sai Saksamaalt saabunud noor energiline õpetlane Karl Morgenstern, kes tegutses kunstimuuseumi direktorina aastatel 1803–37. On arvatud, ja ilmselt õigesti, et muuseumi rajamine oli Morgensterni enda algatus. Morgensterni oli ülikooli kuratoorium kutsunud 1802. aastal Saksamaalt ülikooli bibliotekaariks ning esteetika, kunstiajaloo, kirjanduse ja kõnekunsti professoriks. Muuseumi rajamine pidi kaasa aitama eelkõige tema enda professuuride eesmärkide täitmisele ja tudengite esteetilisele kasvatamisele. Samuti toetas kunstimuuseum ülikooli praktilist kunstiõpet, sest muuseumiga samal aastal alustas ülikooli juures tegevust ka joonistuskool, mille õpilastel oli võimalus muuseumi kogusid (näiteks graafilisi lehti ja kipskujusid) kopeerimiseks kasutada. Muuseum tegutses esialgu Morgensterni korteris, mis asus Tartus Raekoja platsil nn vanas ülikoolihoones, pärast ülikooli peahoone valmimist asuti aga peahoone teisele korrusele.³

Morgensterni-aegse kunstimuuseumi puhul on ennekõike esile toodud selle kogude mitmekesisust. Muuseumi kogudesse kuulus nii maale kui graafikat, nii Egiptuse muistiseid kui Okeaania saartelt kaasa toodud etnograafilisi esemeid, nii münte kui ka arheoloogilisi leide. Kogud täienesid – nagu ka tänapäeva muuseumides – nii ostude kui annetuste abil. Kui ostude üle otsustaja oli Morgenstern ise, siis annetajad olid enamasti baltisaksa aadlikud ja ülikooli pro-

³ Jaanika Anderson, Ingrid Sakk, Kristiina Tiideberg, „Tartu Ülikooli kunstimuuseum 215: teostatud ja teostamata ruumiplaanid“, *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*, 4 (2018), 142–143.

fessorid.⁴ Mõnikord on Morgensterni-aegsete kogude mitmekesisust nähtud ka negatiivsena ja rõhutatud selle liigset juhuslikkust,⁵ kuid mulle näib, et seda ei tasuks üle tähtsustada. Enamiku muuseumi kogudest moodustasid siiski kunstiteosed ja muistised, mis olid vahetult seotud Morgensterni õppetöö ja tollase kunstiajaloo suunaga, mis kujutas endast pigem klassikalist arheoloogiat.⁶ Morgensterni ametiaja lõpuks oli muuseumisse kogutud enam kui 14 000 eset: 2684 graafilist lehte, 707 raamatut/gravüürialbumit, 94 joonistust, 48 maali, 5067 gemmivalandit, 5348 münti ja medalit, 95 Egiptuse, Kreeka jm originaalmuistist, 63 etnograafilist eset ja 22 kipsvalandit (skulptuuri).⁷ Kui arvestada, et Morgenstern pidas loenguid ka numismaatikast,⁸ siis võiks tollase kunstiajaloo stuudiumiga mitteseotuks pidada vaid väikesearvulist etnograafiakogu, mis moodustas muuseumikogudest vähem kui 1%!

Teisalt on selge, et kogude täiendamisel said määravaks ka ülikooli eelarvelised ja ruumilised võimalused. Morgenstern on näiteks kurtnud, et oleks rohkem ostanud Vana-Kreeka ja Vana-Rooma skulptuuride kipsvalandeid, kui selleks oleks olnud vahendeid.⁹ Kolmandaks on selge, et Morgenstern ei tahtnud ega saanud loobuda väärtuslikest annetustest, eriti ajal, mil teisi avalikke kogusid veel polnud. Esimesed baltisaksa seltsid, mille juurde hakati teaduskollektsioone rajama, loodi Tartus ja Tallinnas alles 1830. aastate lõpul (Tartus Õpetatud Eesti Selts 1838, Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühing 1842). Baltisakslaste annetused räägivad kindlasti ka ülikooli heast mainest ja soovist seda toetada.

Morgensterni-aegsetest ülikooli kunstimuseumi kogudest või-

⁴ Ingrid Sähk (toim), *200 aastat Tartu Ülikooli Kunstimuseumi: valikkataloog = 200 years of the Art Museum of the University of Tartu: selected catalogue* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006).

⁵ Öie Utter, „Tartu Ülikooli kunstivarade ajaloost“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 1 (1975), 71–78 (lk 72).

⁶ Jaanika Anderson, „Karl Morgensterni antiikkunsti ja -arheoloogia õpetajana“, Jaanika Anderson (koost), *Karl Morgenstern 250. Qui vult, potest* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020), 133–151.

⁷ Ingrid Sähk, Moonika Teemus, *Ars academica: Tartu Ülikooli 100 kunstiteost* (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2019), 20–21.

⁸ Anderson, „Karl Morgenstern antiikkunsti ja -arheoloogia õpetajana“, 146.

⁹ Jaanika Anderson, *Reception of Ancient Art: The Cast Collections of the University of Tartu Art Museum in the Historical, Ideological and Academic Context of Europe (1803–1918)*, Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 7 (Tartu: University of Tartu Press, 2015), 122–123.

maldavad põhjaliku ülevaate saada kolm tänini kunstimuuseumis säilinud toekat kogude kataloogi (nõriraamatut), mis on süstematiseeritud kogude kaupa.¹⁰ Samuti on meie kasutada Morgensterni käsikirjalised aruanded ülikoolile ja mitmed ilmunud ülevaated. Need allikad koos Morgensterni enda põhjalike kirjeldustega võimaldavad väga edukalt endisaegseid kogusid viia kokku praeguste esemetega.

Muudatused ülikooli kunstimuuseumi kogumispoliitikas 19. sajandi keskpaigas ja seda kujundanud tegurid

Kui vahetult pärast Karl Morgensterni lahkumist muuseumi kogude arendamine pigem pidurdus, siis oluliselt suuremaid muudatusi töid kaasa direktorid Ludwig Mercklin (1816–63, muuseumi juhataja 1851–63) ja Ludwig Schwabe (1835–1908, direktor 1864–72). Nende tegevuse tulemusena kujundati põhjalikult ümber senine kogumispoliitika ja võib öelda, et just sel ajal pandi tugev algus muuseumi praegusele kuvandile: olla peamiselt antiikkunsti koguv ja tutvustav asutus.

Ühelt poolt oli muudatus seotud kunstiajaloo õppetooli suunitluse muutumisega, aga nagu peagi näeme, olid protsessil ka märksa praktilisemad põhjused. Kui Karl Morgensterni aegne professori ametikoht oli väga laia profiiliga, mis klappis kahtlemata ka Morgensterni enda mitmekülgsete kunstiajaloo- ja filoloogiahuvidega, siis hilisemad muuseumi juhatajad olid pigem kitsama klassikalise arheoloogia suunitlusega ja pöörasid vähem tähelepanu kunstiajaloole laiemalt. See protsess fikseeriti ametlikult 1865. aasta ülikooli põhikirja muudatusega, mil senisest laia profiiliga elokventsi, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo professuurist sai kitsama

¹⁰ *Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserl. Universität zu Dorpat angefertigt von dessen erstem Sammler und Director dieser öffentlichen Anstalt, Karl Morgenstern. Erster Band. Kupferstich. Sammlung. Dorpat, 1808.; Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserl. Universität zu Dorpat angefertigt von dessen erstem Sammler und Director Karl Morgenstern. Zweiter Band. Münzen. Dorpat, im Jul. 1808.; Verzeichniss des Museum der Kunst der Kaiserl. Universität zu Dorpat angefertigt von dessen ersten Sämmler und Director Karl Morgenstern. Dritter Band. Gemälde und Handzeichnungen, Daktyliothek; Arbeiten in Mosaik, Elfenbeine & in Marmor und Alabaster; Gypsabgüsse; Ägyptische, Griechische und andere Alterthümer. Dorpat, im Julius 1808.* Käsikirjad Tartu Ülikooli kunstimuuseumis.

profiiliga klassikalise filoloogia ja arheoloogia professor. Kuni 20. sajandi keskpaigani jäigi kunstimuuseumi juhataja ametikohuste täitmine klassikalise filoloogia professori kanda ja sellel oli otsustav mõju ka muuseumi kogudele.¹¹ 1850. aastate lõpust hakati direktor Mercklini eestvõttel süsteemselt ostma muuseumile antiikskulptuuride valandeid. Järgnevatel aastakümnetel täiendati jõudsalt antiik-keramikaga kogu ja loodi antiigiaineline fotokogu. Selle suunaga mittesobivad kogud (sealhulgas maalid ja graafika) anti järk-järgult üle teistele asutustele või müüdi oksjonitel maha.

Seda pööret on enamasti seostatud 1858. aastal kogunenud komisjoni otsusega,¹² kuid tegelikult ei näinud kõnealune komisjon ette maali-dest, graafikast jt antiigiprofiiliga mitte sobivatest kogudest loobumist.

1858. aasta septembris kogunenud komisjoni eesmärk oli arutleda ülikooli kunstimuuseumi edasiste kogumissuundade üle võrreldes teiste haakuvate ülikooli kolleksioonidega (joonistuskool, arhitektuurikabineti kogu, isamaaliste muististe keskmuseum). Komisjoni juhtis ülikooli kuraator Georg Friedrich von Bradke, sellesse kuulusid professorid Ludwig Mercklin, Ewald Tobien, Christian Friedrich Neue, Carl Albert Rathlef ning ülikoolivälise eksperdina kunstikogu ja -asjatundja Karl Eduard von Liphart. Kultuurihuviline õigusteadlane Ewald Tobien (1811–60) täitis sel ajal keskmuseumi juhataja ülesanded ja peatselt sai temast ka Õpetatud Eesti Seltsi juhataja.¹³

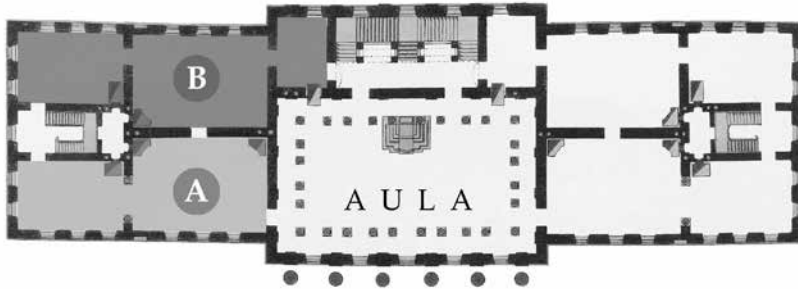
Kunstimuuseumi kogumisprofiilina sõnastas komisjon järgnevad suunad:

1. Originaalskulptuurid
2. Kipsvalandid
3. Mündid ja medalid
4. Gemmid ja gemmivalandid (*Daktyliothek*)
5. Maalid ja joonistused
6. Trükigraafika (vase-, tina- ja puugravüürid, litograafiad)
7. Illustreeritud kunstiraamatud ja -albumid (*Kupferwerke und Artistische Bücher*)

¹¹ Sähk, *200 aastat Tartu Ülikooli Kunstimuuseumi*; Anderson, *Reception of Ancient Art*, 129.

¹² Ingrid Sähk, Moonika Teemus, *Ars academica: Tartu Ülikooli 100 kunstiteost* (Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, 2019), 28; Anderson, *Reception of Ancient Art*, 123.

¹³ Lea Leppik, „Ewald Tobien – Vene Õiguse kaudu eestlaste ajaloo juurde“, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (105) (1999), 49–56.

Joonis 1. Kunstimuseumi asukohad peahoones enne 1868. aastat. A – 1810–58, B – 1858–68.

Näeme, et võrreldes varasema kogumistegevusega on siinsest niimekirjast välja jäetud vaid etnograafilised esemed, mille komisjon soovitas üle anda loodavale etnograafiakabinetile.¹⁴ Komisjoni tegevuse radikaalse mõju puudumist näitab aga ka see, et tegelikult ei järgnenud sellele kohe ei etnograafilise ega ühegi teise kogu äraandmist. Komisjoni olulisemaks tulemuseks oli hoopis antiikskulptuuri- de valandite kogumise hoogustumine.¹⁵

Kogude äraandmine hakkas tegelikult pihta märksa varem ja hoopis praktilisematel põhjustel. Üks protsessi tagant tõukavaid tegureid oli ilmselt hoopis muuseumi ruumipuudus ja kogude korduvad kolimised 19. sajandi keskpaigas. Mõnevõrra puudutasime seda teemat koos Jaanika Andersoni ja Ingrid Sahkiga 2015. aastal ajakirjas *Tuna* ilmunud artiklis.¹⁶ 1850. aastatel ehitati ülikooli peahoonele kaks kahekorruselist tiibhoonet (1856–59), mille järele oli pidevalt kasvava üliõpilaskonnaga ülikoolis juba mõnda aega vajadust tuntud. Tiibhoonete valmimise eel toimusid agarad arutelud selle üle, kuhu senised peahoone asukad ümber paigutada. Peahoone teine korrus, kus seni oli asunud ka kunstimuseum, oli nüüd tervikuna plaanis üle anda loodusteaduste käsutusse, kunstimuseum sooviti aga ümber kolida kolmandale korrusele.¹⁷ Mercklini vastusei-

¹⁴ Ingrid Sahk, „Imeasjad ja pildid imeasjadest. Teaduslike uurimisreiside jäljed Tartu ülikooli kunstimuseumis“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXVI (2007), 103–113.

¹⁵ Vrd: Anderson, *Reception of Ancient Art*, 129.

¹⁶ Anderson, Sahk, Tiideberg.

¹⁷ RA, EAA.402.5.438, l. 213p. Dokumendid pärinevad 1855. aastast.

su tõttu jäi plaan teostamata. Kunstimuuseumi direktori kinnitusel olid teise korruse ruumid nii oma valgusküllasuse kui ka kõrguse poolest maalide ja skulptuuride eksponeerimiseks peahoones kõige sobivamad.¹⁸ Kompromissina lubati kunstimuuseumil jääda teisele korrusele, kuid kolida tuli siiski: fassaadipoolsetest ruumidest liiguti nüüd hoovipoolsetesse ruumidesse. Muudatus sai teoks 1858. aastal, kuid oli otsusena vormistatud juba 1855. aastal. Senise kahe ruumi asemel oli muuseumi käsutuses nüüdsest kolm, kuid märkimisväärset ruumilist võitu see muuseumile ei toonud.¹⁹ Sellest, et muudatus ei lahendanud muuseumi kasvavat ruumiprobleemi, annab tunnistust kasvõi tõik, et kui 1860. aastal soovis Karl Morgensterni lesk üle anda tema 52 maalist koosneva maalikogu, loobus muuseum sellest annetusest põhjendusega, et pole ruumi.²⁰

Kahtlemata sundis aga just eesootav kolimine kunstimuuseumi direktorit seni kogutut kriitilise pilguga üle vaatama. Juba 1854. aastal oli Mercklin loobunud osast etnograafilisest kogust²¹ ja umbes samal ajal anti ülikooli raamatukogule üle ka imposantne Gerhard von Kügelgeni maalitud Aleksander I paraadportree.²² Süsteemsemalt võeti kogudest väljaarvamine ette 1858. aastal, kui Mercklin arvas kogudest välja hulga graafikat ja joonistusi, paar õlimaali, mitu kipskuju ja araabia taevagloobuse.²³ Esemete väljaarvamine vormistati ametlikult ülikooli valitsuse 2. augusti 1858 otsusega. Oluline on rõhutada, et see toimus veel enne kuraatori juhitud komisjoni arutelu, st polnud selle tagajärg. Väike hulk teoseid anti üle ülikooli asutustele, samas kui enamik pandi oksjonile, mis oli sel ajal tava-pärane praktika. Muu hulgas müüdi oksjonil ka haruldane araabia taevagloobus, mis on hiljem tee ülikooli kogudesse tagasi leidnud ja

¹⁸ RA, EAA.402.5.438, l. 213p.

¹⁹ Muuseum asus aastatel 1858–68 ruumides, kus praegu paiknevad ülikooli nõukogu ja senati saalid. Nn kolmas, kõige väiksem ruumike toimib tänapäeval senati saali eesruumina.

²⁰ Kunstimuuseumi 200. aastapäevale pühendatud kataloogis on ekslikult väidetud, et koos Morgensterni maalikogu saabumisega sai muuseum juurde ka ruume. Tegelikult ei pea kumbki väide paika ja Morgensterni maalikogu anti hoopis joonistuskooli hallata.

²¹ Sahlk, „Imeasjad ja pildid imeasjadest“.

²² Kristiina Tiideberg, „Esimene teadaolev kujutis Tartu Ülikoolile kuulunud Gerhard von Kügelgeni Aleksander I portreest“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 45 (2017), 252–264; <https://doi.org/10.15157/tyak.v0i45.13910> (29.09.2021).

²³ RA, EAA.402.5.528, l. 12–12p.

on tänapäeval üks väärtuslikumaid Tartu tähetorni varasid.²⁴ Mercklin jätkas kogudest väljaarvamist tasapisi ka järgnevatel aastatel.

Kogude vaikne laialijagamine ei lahendanud muuseumi ruumipiidust, mis muutus eriti kriitiliseks 1860. aastate alguses, kui Tartusse hakkasid saabuma Mercklini tellitud suured kipsvalandid. 1860. aastate keskpaigaks oli asi nii hull, et järgmine direktor Ludwig Schwabe oli sunnitud ülikooli nõukogult retooriliselt küsima, kas kunstimuseum saabki enam kanda muuseumi nime või peab see jääma kipsilaoks. Ta kirjeldas, kuidas kujud on kokku kuhjatud ja paiknevad mitmes reas ning ekspositsioon on halvasti valgustatud.²⁵ Muuseumi ruumiprobleem leidis lõpuks lahenduse 1868. aastal, mil koliti uue tiibhoone (nn kantseleitiiva) esimesele korrusele. Muuseumi kogude, sealhulgas suurte kipskujude kolimist teiselt korrusele võis mõnevõrra tagant tõugata ka ülikooli mure vahelagede tugevuse pärast, sest suuremad kujud võisid kaaluda 200–300 kg.²⁶ Silmanähtavalt sünnitas aga just järjekordne kolimine ka uue senistest kogudest loobumise laine: samal, 1868. aastal loobus kunstimuseum ülejäänud graafikast, maalidest ja etnograafilisest kollektsioonist. Sellega oli ligi kaks aastakümnet kestnud protsess lõpu saanud. Nii mahukat kogude sisu muudatust võib võrrelda alles Esimese maailmasõja aastatel toimunuga, mil muuseum jäi, küll sunnitud, ilma oma Sise-Venemaale evakueeritud kunstivaradest. Muudatuste tulemusena kujunes kunstimuseumi kõrval poolesajaks aastaks ülikoolis teiseks suureks kunstikollektsioonide haldajaks ülikooli joonistuskool, mis kõneleb juhataja Woldemar Friedrich Krügeri (1808–94) suurest pärandihuvist.

Morgensterni-aegsete kunstimuseumi kogude saatus

Kui kirjeldatud sündmused moodustavad muuseumi kogudega toimuva mõistmiseks laiema tausta, siis omaette huvitav on jälgida, mis juhtus nende muudatuste käigus Morgensterni kogutud vara-

²⁴ Kristiina Tiideberg, „Kuidas jõudis haruldane Araabia taevagloobus Tartu Ülikooli kogudesse?“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 46 (2018), 132–140; <https://doi.org/10.15157/tyak.v46i0.14607> (29.09.2021).

²⁵ Anderson, Sahlk, Tiideberg, 144.

²⁶ Anderson, Sahlk, Tiideberg, 144–145.

Joonis 2. Karl Morgensterni ajal ülikooli kunstimuuseumile hangitud Medici Venuse skulptuur näitusel „Minu elu ülikool“. Karoliina Kalda foto.

dega. Kahtlemata räägib see mõnevõrra ka sellest, kas ja kuivõrd tema järglased muuseumi juhataja kohal väärtustasid Morgensterni ajal kogutut. Inventariraamatute lähilugemine annab mõista, et tegelikult käidi Morgensterni kogutud esemetega ümber üsna armutult. Kõige kujukamalt peegeldab Mercklini kriitilist suhtumist Morgensterni kogutusse **skulptuurikogu** (kipsvalandid, Morgensternil *Gipsabgüsse*), sest loogiliselt oleks just see võinud kõige paremini sobitada muuseumi antiigisuunaga. Kipsvalandite kogu polnud suur. Kui Morgensterni ametiaja lõpuks oli aruannete järgi muuseumis 21 kipsvalandit, siis inventariraamatu põhjal oli nende hulk tegelikult mõnevõrra suurem: võimalik, et Morgenstern pole antiikskulptuuride valandite hulka arvestanud ajalooliste isikute portreid ja teisalt oli osa väiksemaid kujusid ja reljeefe „kirjutatud“ teiste kogude alla. Seega saab neid kokku 30–40 ringis. Kogusse kuulus kaheksa suuremat täisfiguuri: Medici Venus, Apollino (Medici Apollon, KMM S 1), Hebe (KMM S 387?), Vesta neitsi (KMM S 372), Belvedere torso

(KMM S 2), veest välja astuv jumalanna (Venus Anadyomene, KMM S 3), Vatikani Merkuur (Hermes, KMM S 5) ja jõejumal Kephissos Parthenoni lääneviilult (KMM S 6). Neist neli viimast olid R. v Stackelbergi kingitus 1827. aastast. Suurematele figuuridele liitus hulk väiksemaid figuure ja büste: Vatikani Apollo, Ceres, Flora, kaks muusat, Minerva, Merkuur, Hebe, naisfiguur tuviga, grupp kahe armastajaga (arvatavasti Dionysos ja Ariadne, KMM S 361), Amor ja Psyche (Antonio Canova vähendatud koopia, arvatavasti KMM S 355) ja Medici Venus ning Antinous. Antiikfiguuridele lisaks oli kogus mitmeid ajalooliste isikute portreid: kaks Aleksander I elusuuruses büsti, väiksed Aleksander I ja Jelizaveta büstid, üks Peeter I büst ja Friedrich Ludwig von Maydelli modelleeritud rektor Gustav Ewersi kipsbüst (1832). Aleksander I büstidest üks oli vene klassitsismiperioodi kõige tuntuma skulptori Ivan Martosi teose koopia, mille kunstnik ise oli muuseumile kinkinud. Teine jäljendas Peterburis tegutsenud Louis-Marie Guichardi originaali. Viimaks võib veel mainida omaaadsete kuriositeetidena saksa arsti Galli frenoloogilist koljumudelit (arvatavasti ÜAM AjM 163:2, seda sissekannet on vahel ekslikult seostatud ka Immanuel Kanti surimaskiga²⁷) ja teost nimetusega *Ein Windspiel* (Morgensterni täpsustusega „elusuuruses“), mille all tuleb ilmselt mõista hurdakoera kujutatavat skulptuuri.

Juba 1858. aasta augustis suunas Mercklin oksjonile terve hulga väiksemaid figuure ja büste: kogust arvati välja Ceres, Flora, kaks muusat, Aleksander I ja keisrinna Jelizaveta väiksed büstid, Hebe, naisefiguur tuviga, Aleksander I büst ja koeraskulptuur. 1862. aasta anti ülikooli kohtule oksjonile saatmiseks üle veel Minerva, Merkuuri, Medici Venuse ja Antinouse väiksed figuurid. Kujusid loovutati ka ülikooli teistele üksustele. 1861. aastal anti ülikooli raamatukogule üle üks Aleksander I elusuuruses büst, Gustav Ewersi kipsbüst ja Peeter I büst. Kõigi kolme skulptuuri praegune asukoht on teadmata. 1862. aastal andis Mercklin raamatukogule ka suure Medici Venuse figuuri (Morgensterni nimekirjas nr 1) põhjendusega, et muuseumile on äsja omandatud „originaalne“ Medici Venuse kuju ja seetõttu võib muuseum sellest kui vähem kvaliteetsest loobuda.²⁸ Nimetatud kuju on ajaloolise toomkiriku ruumides ehk ülikooli muuseumi kogudes

²⁷ Sähk, 200 aastat Tartu Ülikooli Kunstimuuseumi, 62.

²⁸ RA, EAA.402.5.641, l. 15.

Joonis 3. Adam Johann von Krusensterni ümbermaailmareisilt pärit esemed Eesti Rahva Muuseumi kogus. Kõik fotodel olevad esemed pärinevad Nuku Hiva saarelt (ERM C 1:33, C 1:35, C 1:37, C 1:40).

säilinud (ÜAM AjK 76) ja leidnud koa näitusel „Minu elu ülikool“. Siit ilmneb selgelt, et vaatamata antiigiteemalisele sisule ei pidanud Mercklin vajalikuks säilitada kunstimuuseumi kogudes tervet hulka Morgensterni kogutud kipsfiguure. Väljaarvamisele läksid ka pea kõik ajalooliste isikute portreebüstid.

Arvatavasti pea täielikult loobusid Mercklin ja Schwabe Morgensterni kogutud **trükigraafikast, joonistustest ja maalidest**. Arvatavasti seetõttu, et täpset ülevaadet pole keegi seni koostanud, kuigi just maali- ja graafikakogu on kõige enam uurijate tähelepanu saanud kunstimuuseumi kogud. Valdav osa neist anti üle ülikooli teistele asutustele, peamiselt joonistuskoolile. Väike osa graafikast ja maalidest saadeti 1858. aastal siiski ka oksjonile. Neist enamiku moodustasid ajalooliste isikute portreegravüürid, mille seas oli muu hulgas ka ülikooli joonistuskooli juhataja Karl August Senffi graafiline leht Vene siseministrist Ossip Kozodavlevist, sellest pole Eestis säilinud

Joonis 4. 1828. aastal Karl Morgensterni poolt oksjonilt ostetud Tiibeti jumaluste kujukesed Eesti Rahva Muuseumis.

teadaolevalt ainsatki eksemplari.²⁹ Põhiosa maalikogust evakueeriti Esimese maailmasõja ajal Voroneži ja teadaolevalt on seal säilinud ligikaudu 15 Morgensterni-aegset kunstimuuseumi maali.³⁰ Üksikuid Morgensterni-aegse ülikooli kunstimuuseumi maale on Eestis alles Tartu Ülikooli raamatukogus (Gerhard von Kügelgeni portreemaalid Goethest ja Herderist, keiser Paul I paraadportree jt) ja ülikooli loodusmuuseumis (loodusteadlase Peter Simon Pallase portree). Ülikooli raamatukogusse on jõudnud ka kunstimuuseumi graafika- ja joonistuste kogu.³¹

Terviklikult loobuti ka **etnograafilisest kollektsoonist**. Etnograafilise kollektsooni saatusest on varem kirjutanud Ingrid Sakh, kes on kirjeldanud ka selle muuseumist äraandmise protsessi. Suurema osa kunstimuuseumi etnograafilisest kollektsoonist moodustasid Adam Johann von Krusensterni poolt Tsaari-Venemaa esimeselt ümbermaailmareisilt (1803–06) kaasa toodud esemed. Üksikuid esemeid oli Mercklin hakanud kogust välja arvama juba 1854. aastal ja jätkas seda ka hiljem. Põhiosa kogust andis aga ära direktor

²⁹ RA, EAA.402.5.528, l. 12; Verz. I, l. 147.

³⁰ Hindikainen jt.

³¹ Sakh, Teemus, 32–33.

Schwabe 1868. aastal kui kunstimuuseumi profiilile mitte vastava ja kohati halvas seisukorras oleva. Esemed anti üle põhiosas Õpetatud Eesti Seltsile, väiksemas hulgas ka ülikooli juures 1843. aastal asutatud isamaaliste muististe keskmuuseumi. Mitmed etnograafilisest kogust üle antud esemed figureerivad ka H. E. Hartmanni koostatud ÕESi ja keskmuuseumi kogude kataloogis.³² Siiski ei selgu Ingrid Sahki artiklist kunstimuuseumi etnograafilise kogu edasine käekäik. Varem ÕESile kuulunud etnograafilisi esemeid tuleb tänapäeval otsida Eesti Rahva Muuseumist³³ ja kogude võrdlemisel selgub, et kunagi ülikooli kunstimuuseumile kuulunud esemetest on säilinud päris kena hulk. Esemete provenientsi kinnitab mitmetel juhtudel ka kuldäärega ja kuldse numbriga ümmargune kleebisetikett, mis pärineb just Morgensterni-aegsest kunstimuuseumist. Selline etikett on tänapäeval alles mitmel kunstimuuseumi kogusse kuuluval gemmivalandite kastil ja samuti Otto Friedrich von Richteri kogust pärineval iibise muumial (KMM A 71). ERMi jõudnud esemetest leiduvad sellised etiketid näiteks Nuku Hiva saarelt pärit kahel kargu detailil (ERM C 1:39, ERM C 1:40), Tiibeti päritolu tekstirullil (ERM C 1:125), väidetavalt Hiina päritolu paberilehtedel (ERM C 1:7) ja ühel seni tuvastamata funktsiooniga esemel (ERM C 1:239). Pistelisel kontrollimisel selgus, et paljudel esemetel on säilinud ka lihtsamad paberist kleebised, millele märgitud numbrid klapiivad Morgensterni-aegse inventariraamatu nimestikuga ja võimaldavad nii veelgi hõlpsamini kindlaks teha nende algset päritolu. Säilinud esemetest vahest kõige tähelepanuväärsema kogumi moodustavadki Krusensterni reisilt kaasa toodud esemed, mis on vaatamata suurele huvile Krusensterni tegevuse vastu jäänud seni uurijate tähelepanu alt välja, kuid võiks Eestis säilinule pakkuda olulist täiendust.³⁴ Kunstimuuseumi nimekirja täpne kõrvutamine ERMi nimekirjade ja esemetega seisab alles ees.

Morgensterni-aegsetest kogudest jäid suures hulgas esialgu alles väike **antiikoriginaalide kogu ning mündid, medalid ja gem-**

³² Hermann Eduard Hartmann (toim), *Das Vaterländische Museum zu Dorpat oder die Sammlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft und des Central-Museum Vaterländischer Alterthümer der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, Bd. 6, H. 3 u. 4 (Dorpat, 1871).

³³ Kersti Taal, *Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu* (Tallinn: Argo, 2018), 134–135.

³⁴ Sahk, *Imeasjad ja pildid imeasjadest*.

mivalandid. Neist suur osa evakueeriti Esimese maailmasõja ajal Voroneži. Seal säilinud antiikoriginaalidest annab ülevaate 2006. aastal ilmunud kataloog.³⁵ Kui palju münte ja medaleid aga Voronežis veel alles on, on teadmata, sest müntidele pühendatud kataloogi 2. osa jäi ilmumata.³⁶ Gemmi- ja mündivalandid jäid koos teiste muuseumi kipsvalanditega 1915. aastal evakueerimata ja on suures osas tänaseni muuseumis alles.³⁷

Kokkuvõte

Vaadates Morgensterni kogutud kunstiteoste käekäiku 19. sajandi keskel, saab selgeks, kui vähe hindasid tema tööd tema vahetud järeltulijad. Eriti kujukas on kipsvalandite saatus: ajal, mil suuremahuline antiikskulptuuride kipsvalandite kogumine alles algas, loobuti enamikust Morgensterni kogutud kujudest. Muuseumis säilisid küll suurearvulised gemmi- ja mündikogud, kuid on selge, et need ei võtnud palju ruumi. Tolleaegses ülikooli kunstimuuseumi kogumispoliitikas mängis seni arvatust ehk mõnevõrra vähem rolli 1858. aasta komisjoni tegevus. Enam tõukasid muudatusi tagant konkreetsete õppejõudude erialased huvid ning valdkonna spetsialiseerumine. Igatahes ei peaks 1858. aasta otsuse ja edasiste protsesside vahele tõmbama selget põhjuse-tagajärje seost, pigem oli tegemist pikema protsessiga, mis oli alguse saanud juba varem. Selge korrelatsioon tekib ka muuseumi kolimistega: kogude äraandmise momentidena eristuvad aastad 1858 ja 1868. Morgensterni poolt kogutud ja hiljem ära antud kogude jälgi ajades saame aga rõõmustada, et nii mõndagi väärtuslikku on alles, mis avab omakorda tulevikuks uusi ja põnevaid uurimisperspektiive.

Kristiina Tiideberg, MA, on Eesti Kunstimuuseumi graafikakogu hoidja ja Tartu Ülikooli kunstiajaloo doktorant

³⁵ Hindikainen jt.

³⁶ Hindikainen jt, 7.

³⁷ Jaanika Anderson, *Reception of Ancient Art: The Cast Collections of the University of Tartu Art Museum in the Historical, Ideological and Academic Context of Europe (1803–1918)*, Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 7 (Tartu: University of Tartu Press, 2015), 98–121.

On the Fate of the Collections of the University of Tartu Art Museum from Professor Karl Morgenstern's Era at the Time of Changes in the Mid-19th Century

Kristiina Tiideberg, Art Museum of Estonia, University of Tartu

One of the central figures of the new permanent exhibition *The University of Our Lives* at the University of Tartu Museum is the erstwhile director of the library, Professor Karl Morgenstern (1770–1852). Searching for museum pieces related to him brought up the question: what has become of the art museum collections from Morgenstern's time?

The University of Tartu/Dorpat Art Museum was founded at the university in 1803 as the first Estonian art museum. Its first director was Karl Morgenstern, a young energetic scholar from Germany, who held the position in 1803–1837. Founding the museum was supposed to help achieve his goals as a professor, and aid students' aesthetical education. The museum supported practical art studies at the university as well. The art museum of that time is primarily praised for the diversity of its collections. By the end of Morgenstern's term, there were over 14,000 items in the museum: 2,684 prints, 707 books / albums of engravings, 94 drawings, 48 paintings, 5,067 gem casts, 5,348 coins and medals, 95 original antiquities from Egypt, Greece etc., 63 ethnographic items and 22 plaster casts (sculptures).

Upon reading what has been written about the history of the museum, and revising archive materials, it became apparent that a few claims made about the development of the collections in the mid-19th century must be clarified. While the fate of some collections (e.g., the painting collection evacuated to Voronezh) is well known, there are some collections the state of which the article will help to specify.

1. Mapping the collections has revealed that Morgenstern's successors in the position of the art museum's director valued his collections significantly less than what has been thought until now; directors Ludwig Mercklin and Ludwig Schwabe removed many plaster casts obtained during Morgenstern's era from the collec-

tions, although this was the period when the museum focussed on collecting more antique plaster casts. Hence, this shows the following directors' critical stand towards Morgenstern's collections.

2. Although until now, ideological views related to the museum's collection policy have been emphasised as the reason for giving away the art museum's pieces, the motives could have been much more practical: lack of space and several location changes in 1858 and 1868.
3. The often-cited committee decisions from 1858 and the following processes do not have a linear cause-and-effect relation.
4. Finally, we are glad to announce that several formerly unknown heritage pieces from Morgenstern's era have been quite well preserved outside the university, namely pieces from the ethnographic collection, most of which were items brought in by Adam Johann von Krusenstern from the Russian Empire's first voyage around the world (1803–1806). Many of those are now part of the collection of the Estonian National Museum, where they significantly supplement the rest of Krusenstern's materials that we know to have survived in Estonia.